7. Харисова Ч.М. Хәзерге татар теле: морфемика, сүзясалышы, морфология (http://kpfu.ru/e-ksu/docs/Sovremennyj%20tatarskij%20yazyk:%20Morfemika,%20slovoobrazovanie,%20morfologiya_80629.pdf?p_random=231984

8. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2015.– 336 б.

Заитова Динә Габдуллаҗан кызы,

М.Г.Имашев исемендәге Каенавыл урта мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты укытучысы.
Пермь крае, Барда районы, Россия
e-mail: dina.zaitova@mail.ru

УДК 81.373

ДИАЛЕКТАЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

ДИАЛЕКТНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ

DIALEKTICAL IDIOMS

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения диалектных фразеологизмов, распространённых в деревнях и сёлах Бардымского района Пермского края. В них отражается сфера жизни жителей района, их восприятие мира, национальное сознание.

Ключевые слова: диалектизм, фразеологизм

Abstract: The study of dialectical idioms, which are common in the villages of Barda area at Perm region are considered in the article. They reflect area residents, sphere of life, their perception of the world, the national consciousness.

Keywords: dialecticism, idiom.

Фразеологизмнар да, диалектлар да – халык иҗаты берәмлекләре. Фразеологик әйтелмәләр фәндә инде шактый өйрәнелгән. Алар буенча гыйльми хезмәтләр язылган, сүзлекләр төзелгән. Әйтик, рус теленнән чагыштырмалы тәрҗемә фразеологик сүзлекләр, мәкаләләр, кайбер аерым китапчыклар чыгарылу кебек фактлар, Л.Җәләй, Г.Әхәтов һәм башка галимнәребезнең гыйльми хезмәтләрен һәм китапларын санарга кирәк. Н.Исәнбәтнең 2 томлык “Татар теленең фразеологик сүзлеге” – халыктан бөртекләп җыйган тиңсез хәзинә. Аның 1977-1981 нче елларда 3 томда чыккан “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә дә фразеологик әйтелмәләргә зур урын бирелгән.Татар диалектизмнары буенча да хезмәтләр юк түгел. Мәсәлән, Ф.С.Баязитованың “Татар теленең диалектологик сүзлеге”, Н.Ш.Зимасов төзегән “Барда сүзлеге”, күптөрле фәнни мәкаләләр. Ләкин аерым төбәктә, шул исәптән Барда районында, яшәүчеләр телендәге диалекталь фразеологизмнар ныклап өйрәнелмәгән. Үткен һәм образлы, абстракт, метафорик уйлау сәләтенә ия, җор телле, эмоциональ өлкән буын китә, алар белән “һәр рухи халәтне процессында тоту сәләтлеге, динамиклыгы һәм анимистик сихри җанлы сөйләм рухы сакланган”[4, б.8]. сөйләмебез дә үзен югалта, онытыла дип әйтсәк тә, әле халкыбызның хәтерендә, өлкән буын кешеләренең телендә бик күп истәлекләр, тел һәм рухи байлыгыбыз саклана. Ул хәзинәләрнең күпчелек өлешен без бары тик халыкның үзеннән өйрәнеп, язып алып кына саклый алабыз. Шуңа күрә бу хезмәттә Барда районының берничә авылында киң таралган диалекталь фразеологизмнары тупланды.

Бу түбәндәге максатларны күз алдында тотып эшләнде:

1.Киләчәк буын өчен диалекталь фразеологизмнарны саклап калу өчен теркәү;

2.Телебезнең бу җәүһәрләрен үзгәртмичә саклау өчен, Барда сөйләмендәгечә бирү.

Бу хезмәткә Барда районының Каенавыл, Кодаш, Байавыл, Султанай авылларында яшәүчеләрдән язып алынган фразеологизмнар теркәлде, аларның мәгънәләре аңлатылды, кайберләренең килеп чыгу тарихына кагылышлы мәгълүматлар да бирелде.

Тупланган материалны анализлаганнан соң, шундый кызыклы нәтиҗәләр ясалды:

1.Бер төркем фразеологизмнардагы сүзләрнең аерым-аерым мәгънәләре белән шул әйтем белдерә торган гомуми мәгънә арасында бернинди эчке бәйләнеш юк. Боларны Н.Исәнбәтчә фразеологик ныгымалар дип атарга була. Мәсәлән, гәпти булу (эч күпкәнче ашау), чүлмәк үрә эчү (авырлыклар күрү), каз май сөртү (урлау) һ.б.

2.Кайбер диалекталь фразеологизмнар составындагы аерым компонентларның мәгънәсе белән фразеологик әйтемнең төшенчәсе арасында уртак бәйләнеш булмаса да, шул төшенчәнең эчке мәгънәсен нинди-дер охшашлыклар, тәңгәллекләр белән аңлатып бирергә була. Шуннан чыгып, паула кебек, Әпәтнең эте кебек, ут

бөрчә кебек һәм шундыйрак башка берәмлекләрне фразеологик бөтеннәр дип йөртү дә бар.

3. Аерым кешеләрнең әйткән сүзләре дә, әдәби фразеологизмнар кебек, тотрыклы гыйбарәләр булып яши башлаганнар.

Берничә мисал карыйк. Кысамый (Хисамыйдыр, күрәсең) май ашамый дигән берәмлек бер кеше өчен икенчесе хәл итсә әйтелә. Хисамый исемле кеше булган, исемен бозып, Кысамый дип йөрткәннәр. Бу кеше май яраткан. Хатыны белән кунакка барганнар. Хуҗалар май ашарга кыстыйлар икән. Хатыны: "Юк, Кысамый май ашамый!"- ди икән. Хатыны шулай дигәч, ире ашарга оялган. Кайткач: "Кысамый май ашамыймы?!"- дип, такмаклап-такмаклап кыйнаган имеш, диләр.

Халкыбызның шул хәтле үткен һәм образлы, абстракт, метафорик уйлау сәләтенә ия булуы, һәр рухи халәтне тотып алып, төгәл итеп әйтеп бирә алуы шаккаттыра. Мисал өчен ыштыр капитан кебек дигән гыйбарәне генә алыйк. Ул "җыйнаксыз, мескен итеп киенгән" дигәнне аңлата. "Татар теленең аңлатмалы сүзлеге"ндә ыштыр сүзе "чабата кигәндә аякка, я балтырга урый торган тукыма" дип бирелә. Бездәге бу фразеологизм чабата кигән, ыштыр чорнаган кешегә мыскыллап, мескен итеп караудан килеп чыккан, күрәсең. Сары тубал сайрату чәй эчүне аңлата. Шул ук сүзлектә "тубал" сүзе "кабыктан ясалган киң һәм түгәрәк савыт" дип бирелә. Димәк, бу фразеологизм самоварны тубалга охшатудан килеп чыккан дип фараз йөртергә була. Ярымтык кебек дигән гыйбарә шәрә яисә ярымшәрә дигәнне аңлата. Ярымтык- гәйнәләрдә мифик зат, ярымкеше кыяфәтендәге урман иясе. Бабаларыбызның кешенең кыяфәтен шулкадәр төгәл, образлы итеп әйтә белүләренә бу тагын бер мисал. Өшке дип авылларда киез итекләре ямый торган энәне атаганнар. Аның нык, үткер, калын киезләрне дә тишеп чыга алу сыйфатын кешегә күчереп, җитез, булдыклы кешегә карата өшке кебек дип әйтү барлыкка килгән.

Шунысы да кызыклы: бер үк мәгънә төрле фразеологизм белән бирелергә мөмкин. Мәсәлән, көнләшү кумалагы кыштырдый дип тә, эче пелмин бөгә дип тә әйтелә; мич арадан бөкәй килә дигәннән курыккан заманнар үтте инде; сиян курыккан күлмәкнең җиңе юк; сиян курыккан күлмәк тузды инде әйтелмәләре өчесе дә "синнән курыкмыйм", дигән мәгънәне белдерә.

Бу хезмәттә районыбызның берничә авылының гына фразеологизмнары тупланды, болары да аларның бик аз өлешен генә тәшкил итә. Бер район эчендә урнашуларына карамастан, һәр авылның үзенә генә хас тотрыклы гыйбарәләре бар. Шулай булгач, һәр авылның сөйләме өйрәнелергә, җыелган материал галимнәр, тел белгечләре тарафыннан эшкәртелергә тиеш. Бу хезмәттә күрсәтелгән материал киләчәктә мондый эшне башкаручыларга, халкыбызның рухи мирасы белән кызыксынучы яшьләргә, зыялыларга куллану өчен тәкъдим ителә.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1982
2. Баязитова Ф.С. Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1993
3. Зимасов Н.Ш. Барда сүзлеге. – Барда, 2005
4. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

Закирова Лилия Ривгатовна,

к. филол. н., учитель татарского языка и литературы
МБОУ "Черемшанский лицей", Татарстан, Россия
e-mail: liliyamir1983@mail.ru

УДК 81.632.3

Г.ТУКАЙ ПОЭЗИЯСЕНДӘ ТЕЗҮЛЕ БӘЙЛӘНЕШТӘГЕ КОНСТРУКЦИЯЛӘРНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОЧИНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ПОЭЗИИ Г.ТУКАЯ

THE USE OF COORDINATIVE STRUCTURES IN POETRY G.TUKAYA

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные виды сочинительных конструкции в поэзии Г.Тукая, выясняется синтаксические функции обобщающих слов и однородных членов.

Ключевые слова: однородные члены, обобщающее слово. синтаксическая функция, морфологические признаки, сочинительные конструкции.

Abstract. This article discusses the various types of construction in the coordinative G.Tukaya poetry, turns syntactic functions generalizing words and homogeneous members.